

SELÇUKLU VE OSMANLI DÖNEMLERİNDE İŞLETMELERİN YAPISI

Doç. Dr. Nihat Akbıyk

İnönü Üniversitesi İİBF

ÖZ

Türk işletmeciliğinin tarihini Selçuklu ve Osmanlı döneminden başlatmak gerekir. Çünkü Cumhuriyet dönemi sosyo-ekonomik yapısı ve buna bağılı olarak işletmeciliğı büyük ölçüde bu dönemlerin devamıdır. Birinci bölümde Anadolu Selçukluları, ikinci bölümde geleneksel yapının söz konusu olduğı Osmanlı'nın kuruluştan Tanzimat'a kadarki dönemi, üçüncü bölümde ise Batılı ekonomik ve siyasi modele dayalı yeni bir yapılanmayı esas alan Tanzimat sonrası Osmanlı dönemi incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Selçuklu, Osmanlı, İşletmelerin Yapısı

Jel Kodu: M10, N85

STRUCTURE OF ENTERPRISES IN SELJUK AND OTTOMAN PERIODS

ABSTRACT

It is necessary to start the history of Turkish business from Seljuk and Ottoman times. Because the socio-economic structure and operations accordingly Republic of Turkey is still substantial period of this period. In the first chapter, the period of Anatolian Seljuk was examined. In the second part, the period from the foundation of the

Makale Geliş Tarihi : 09.05.2018

Yayın Kurulu Kabul Tarihi : 13.06.2018

Ottoman period to the Tanzimat period, in which the traditional structure was mentioned, was examined. In the third chapter, which is the last chapter, the Ottoman period will be examined after Tanzimat based on a new structure based on Western economic and political patterns.

Keywords: Seljuk, Ottoman, Structure of Enterprises

Jel Code: M10, N85

1. GİRİŞ

Anadolu Selçukluları, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti Devletleri aynı toplumun yaşadığı farklı dönemleri ifade ederler. Bazı biçimsel farklılıklar dışında sosyo-ekonomik düzenleri benzerlikler gösterir. Dolayısıyla bugünkü toplumsal yapıyı iyi anlamanın yolu dünü iyi analiz etmekten geçer. Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinde iktisadi faaliyet büyük ölçüde tarıma, kısmen de tarım dışında zanaat ve ticarete dayalıdır. Tüm iktisadi faaliyetler sıkı bir şekilde devlet kontrolünde gerçekleşir. Bu durum mevcut düzenin sürdürülmesi bakımından çok önemlidir.

Devlet kontrolündeki iktisadi faaliyet içerisinde çeşitli işletmelere rastlamak mümkündür. Bu işletmeler devlet, vakıflar, lonca ve özel sektöre aittir. Söz konusu işletmelerle ev hizmetlerinde kısmi de olsa ücretli istihdama rastlanır. 1600'lü yıllarda başlayıp giderek derinleşen çeşitli krizler sonucu geleneksel iktisadi ve sosyal yapı Tanzimat Döneminde batılı standartlara göre yeniden düzenlenmiş ve geleneksel kurumlar yerini modern kurumlara terk etmiştir. Tanzimat'la başlayan yenilik hareketleri Cumhuriyet döneminde de devam etmektedir.

2. SELÇUKLU DÖNEMİ

2.1. Selçuklu Döneminde Toplumsal Düzen

Anadolu'nun fethiyle şehirlere yerleşen Türklerin iktisadi düzeninin belirlenmesinde önceden beri buralarda yaşayan ve çeşitli zanaatları icra eden Rum ve Ermeniler etkili olmuştur. Çeşitli zanaatlarda bir kısım Türkler onların çırağı oldular. Bununla birlikte genel anlamda Hıristiyanlar zanaatçı, Türkler ise ticaretçi ve emlakçı idi. Ticaret genellikle ülke içinde yapılmıştır. Hububat Anadolu'da her zaman yetersiz olduğundan dış ticarete ancak hayvan ve hayvansal ürünlerle bazı bağ, bahçe ürünleri konu olmuştur (Akdağ, 1979: 10-36). Kırsal kesimlerdeki yerleşim ise yerleşik köylerle göçebelere oluşmaktaydı. Yerleşik köyler daha çok iç kesimlerde bulunurken göçebeler daha çok Anadolu'nun Güney doğu, Güney ve Batı kısımlarında bulunmaktadır.

Bununla birlikte Selçuklularda çağdaşı diğer devletlerde olduğu gibi toplumsal düzende iktisadi konular başat rol oynamaz. Adalet, güven ve istikrar kavramları ön planda gelir. Bundan dolayı toplumsal statüyü servet değil siyaset belirlemektedir. Buna göre toplumsal statü şöyle sıralanır:

a. Hükümet ricali

Bunlar sahip oldukları statüye paralel olarak maddi zenginlikte de ön planda gelirler. Servetlerini bağ, bahçe, han, hamam gibi yatırımlara yönelten iktisadî sahipleridir.

b. Ayanlar (ileri gelenler) ve iğdişler (halkı hükümet nezdinde temsil eden zümredir)

Bu iki zümre daha çok toptan ticaretle iştiğal ederler.

c. Zanaatkarlar

Bu zümre de esnaf teşkilatının kontrolü altında çeşitli meslekleri icra ediyordu. Müslümanlardan farklı olarak Hıristiyan zanaatkarlar tekkelere giremiyordu (Akdağ, 1979:16-19)

2.2. İşletme Biçimleri

Selçuklularda ekonomik faaliyetler ziraatla zanaat ve ticarete dayanır. Zirai faaliyetler kırsal kesimde tımar sistemi çerçevesinde her hanenin kendi tüketim ihtiyacını karşılayacak şekilde çiftçilik ve hayvancılık olarak yapılırken, şehir ve kasabalarda bağ-bahçecilik olarak yapılmaktadır. Zanaat faaliyetleri loncalar bünyesinde şehir ve kasabalarda yapılmaktadır. Ticaret ise köylünün malını satacağı açık pazarlar dışında büyük şehirlerde ticaret hanları ve dükkanlarda gerçekleştirilmektedir. Şehir içi ticaret ve zanaatta Müslüman ve gayri Müslim halk birlikte bulunur. Şehirler ve memleketler arası ticaret ise özellikle zengin yönetici kesimler eliyle yapılmaktadır (Akdağ, 1979: 28-31).

3. GELENEKSEL OSMANLI DÖNEMİ

3.1. Toplumsal Düzen

Bir ülkenin ekonomik ve sosyal yapısı diğer alt yapıları belirleyen temel özelliği teşkil eder. Bundan dolayı Osmanlı işletmelerinin anlaşılması için genel ekonomik ve sosyal düzenin bilinmesi gerekir. Ayrıca Osmanlı'daki sosyo-ekonomik yapıyı bilmek yalnızca geçmiş değil, günümüzün sosyo-ekonomik yapısını da doğru analiz etmek anlamına gelir. Osmanlı ekonomisi tarıma dayalı olup, çağdaşı diğer ülkeler gibi sıkı devletçi bir niteliktedir. Bu ekonomide devlet her zaman toprak, emek ve sermaye üzerinde kontrolü elinde tutmuştur. Böyle bir ekonomide istikrar ve güven çok önem verilen bir toplumsal

değerdır. Bu düzeni bozacak davranışlar kimden gelirse gelsin şüph ve tereddütle karşılanır. Bu yapının temel ekonomik amacını Mehmet Genç üç başlıkta toplar:

Birincisi iaşe (provizyon) ilkesidir. İktisadi hadiselere tüketiciler açısında bakan bu ilkenin temel amacı toplumun maddi ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. İlkeye göre tüketicilerin ihtiyaçını karşılayan mal ve hizmet piyasada bol ve ucuz olarak bulunmalıdır. Bu konu ekonomik, sosyal ve siyasi istikrarın sağlanması için şarttır ve devletin sorumluluğundadır. Temel gıda maddelerinin ihracına bundan dolayı izin verilmez. Buna karşılık ithalat serbesttir. Kapitülasyonlara izin verilmesinin sebeplerinden biri de budur.

İkincisi gelenekçilik (trandisyonalizm) ilkesidir. Geçimlik ekonomiye dayanan toplumun ekonomik ve sosyal ilişkilerinde dengeleri mümkün olduğunca korumak ve değişme eğilimlerini engellemektir. Aksi takdirde toplumsal yapı sürekli bir değişim ve bunalım içinde olacaktır. Ekonomik anlamda asıl korkulan şey darlık ve kıtlıktır.

Üçüncüsü ise fiskalizm ilkesidir. Yani devlet gelirlerini mümkün olduğunca artırmak ve ulaştığı düzeyin altına inmesini engellemektir. Buna karşılık harcamaları azaltmaya çalışmaktır (Genç, 2010: 47-54).

Söz konusu ilkeleri gerçekteştirmek için Osmanlıda tarım ve tarım dışı ekonomik faaliyetler devletin sıkı kontrolü altındadır. Bununla birlikte Osmanlı ekonomik düzeninin kurum ve zihniyet olarak teşekkülünde 15.ve 16. Asırdan itibaren coğrafi keşifler sonucu dünya ticaret yollarının Atlantik kıyılarına kayması önemli rol oynar. Bu gelişmeyle milletler arası sermaye ve girişimciler bölgeyi terk etmiş, bölgenin ekonomik canlılığı azalmış ve ekonomik olayların hacminde

daralma başlamıştır. Bu süreç yalnızca ekonomik işlemlerin hacmini değil aynı zamanda ekonomik ve sosyal zihniyeti de etkilemiştir (Ülgener, 1981: 22).

3.1.1. Çalışma Hayatının Düzenlenmesi

Bazı yazarlar Osmanlıda feodal bir üretim sistemi olduğundan hareketle 16 ve 17. Yüzyıllarda ücretli bir emek olgusuna rastlanmadığını yazarlar (Timur, 1986: 16). Ancak mevcut bilgilerin ışığı altında başta devlet olmak üzere lonca, vakıf, özel sektör işletmeleriyle ev hizmetlerinde ücretli çalışmanın varlığı görülmektedir. Devletin hem kural koyan hem de en çok işçi çalıştıran olarak ücretlerin belirlenmesinde çok etkili olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı ekonomik sisteminde geniş ölçüde zorunlu istihdama rastlanır. Zorunlu istihdamın temel sebebi nitelikli olsun ya da olmasın işgücüne duyulan büyük çaplı ihtiyaçtır. Anadolu’da nüfus yetersizliği her zaman sorun olagelmıştır. Zorunlu istihdamda din ayırımı yoktur. Zorunlu biçimde istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki yeri oldukça önemlidir.

Osmanlı Devleti’nde iktisadi hayatın bir bütün olarak denetlenmesi çok önemlidir. Bu denetim; kalite kontrolü, emek arzıyla talebinin buluşmasını düzenleme, fiyat ve ücretlerin belirlenmesi, üretici ve tüketicinin korunması da dâhil olmak üzere çok yönlü sosyal amaca yöneliktir. Bütün bu denetimi gerçekleştiren Hisbe adı verilen teşkilattır. Hisbe Teşkilatı İslam’ın “iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak” prensibinden doğup şekillenmiş bir sosyal hizmet kurumudur. Karşı görüş olarak İlber Ortaylı Hisbe kurumunun İslami kökten gelmediğini, 11 ve 12. Yüz yıllarda İspanya ve Mısır gibi ülkelerde de buna benzer uygulamalar olduğu görüşündedir (Ortaylı, 2004: 98). Bu görevi yapan kişi ya da kuruma muhtesip denir. İhtisap kurumu yargının (kadı) altında

ve ona bağlı olarak belediye sorumlusu olarak çalışır. “*Muhtesip namaz kılmayı, doğru sözlü olmayı ve emanetleri yerine getirmeyi, adabın ve sağlığın korunmasının yanı sıra yalancılığı, hıyaneti ve bu çerçeveye giren, ölçüde ve tartıda noksanlık, imalatta, ticarete, dini konularda ve benzer diğer işlerde aldatma gibi kötülüklerden alıkoyar.*” Bunların yanı sıra asayişin sağlanması ve zaruri ihtiyaç maddelerinde sıkıntı çekilmemesi ve İstanbul nüfusunun fazla artmaması için tedbir alıp uygulamaya dikkat eder (İbnTeymiye, 1989: 37-56). Yukarıda belirtilen prensip gereği mal ve hizmetin fiyatını narh koyarak adil ölçülerde belirlediği gibi çalışanla çalıştıran arasında adil bir ücreti belirler. Devlet, muhtesip vasıtasıyla hem işçi tabakasını kontrol altında tutuyor, hem de onların haklarını koruyup, loncaların gaye ve standartlarını devam ettirmek amacıyla esnaf loncalarını mümkün mertebe yakından denetliyordu. Mesela 1453’te Bursa kadısı tarafından İbrişim önlük ve peştamal dokumanın tel sayısı tespit edilmiş ve belirlenmiş standart olan 6400 telden aşağı dokuyanlar cezalandırılmıştır. Yine 1575’te usta olmayanların dokuma tezgâhı kurmaları yasaklanmıştır. Ayrıca ıracılık sözleşmesi ile ıracak alıştırılması esasları geliştirilmiştir (Er, 1994: 25). Yine bu vasıta ile yerli mallarla rekabet edebilecek yabancı üretimi eşyadan bir vergi almak suretiyle işsizliği önlemeye çalışmıştır (Kazıcı, 1999: 113-122).

Ancak genel ekonomik ve sosyal bünyeye paralel olarak İhtisap kurumunda da yozlaşma erken denecek bir dönemde başlamıştır. Örnek olarak 2. Beyazıt döneminde ıkarılan Kanunname-i İhtisabı Bursa’nın hemen girişindeki ifadelere göre padişah her çeşit mal için narhların ayrı ayrı tespit edilerek tutulacak bir deftere kaydedilmesini istemektedir. Bunun üzerine Bursa kadısı çarşının bilirkişilerine narh düzeninin durumunu sorduğunda onlar her işte eski kanundan eser kalmadığını,

bütün narhların 5-6 yıldan beri tamamen değişip bozulduğunu söylerler. Bunun üzerine ekmekçiler kontrol edildiğinde ekmeklerin standartlara aykırı, çığ, kara ve gramajının noksan olduğu görülür. Daha kötüsü ihtisap görevlileri rüşvet karşılığında bu duruma göz yumduklarını itiraf etmişlerdir. Görevliler ikaz edilmesine rağmen durum daha da kötüleşerek devam etmiştir. Benzer şekilde et ve sebzeğe uygulanan narh sorgulanırken muhtesiplerle birlikte mahalli yöneticilerin de yolsuzlukları ortaya çıkmıştır. Burada ihtisap sistemindeki bozulmanın Fatih döneminde başladığı sonucu çıkmaktadır (Türk Standartları Enstitüsü Yayını, 2004: 1-4). Yeniçeri teşkilatının 1826'da lağvedilmesine kadar taşradan gelip İstanbul'da çalışan amele, ırgat, rençber takımının gözcülüğü görevi de ihtisap ağalığına verilmiştir. Nihayet 1847'de ihtisap ağalığının yetkileri Şehremanetine (belediyeye) devredilmiştir

3.1.2. İşletme Türleri

3.1.2.1. Mülkiyeti Devlete Ait İşletmeler

Devlet maden işleri, alt yapı ve diğer sosyal amaçlı inşaatları, sefer sırasındaki istihdamları ile en önemli ekonomik aktördür. Devlet söz konusu bu faaliyetlerin bir kısmını kendisi doğrudan yaparken bir kısmını özel sektöre yaptırmıştır.

3.1.2.1.1. Doğrudan İnşaat ve Bayındırlık İşleri Yapan Devlet İşletmeleri

Osmanlı'da inşaat ve bayındırlık işlerinde sürekli - düzenli çalıştırılan grupların başında "ehli hiref-i hassa" olarak adlandırılan acemi oğlanları gelir. Acemi oğlanları Osmanlı devletinin daha az vasıflı emek ihtiyacını karşılamaktadır. Acemi oğlanları önce 1362'de

çıkarılan Pencik Kanununa göre savaş esiri olarak bir akçe yevmiye ile gemilerde çalıştırıldılar. Daha sonra ise Devşirme Kanununa göre önce Rumeli'den, 16. Yüzyıl başlarından itibaren Anadolu'dan da devşirildiler. Acemi oğlanlar yerleştirildikleri Türk ailelerin yanında ücret almadan çalışırlar, giyim kuşamları devlet tarafından karşılanırdı. Acemi oğlanları İstanbul'a geldiklerinde Acemi Ağasının kontrolü ve sorumluluğunda saray, cami, çeşme, köprü, medrese, hastane inşaatında; fırın, gemi kalafatı, odun gemileri ve Ağa kapısında nalbantlık, saraçlık, berberlik yaparlar, matbâh-ı âmirenin koyunlarını bekleme veya kasap cıraklığı yapıp oda adı verilen kışlalarda yatıp kalkarlardı. Örneğin Süleymaniye Camii inşaatında çalıştırılan acemi oğlanları toplam işgücünün %39,9'una tekabül etmektedir (Barkan, 1985: 39).

“Acemiler iki buçuk akçe yevmiye alıyorlar, ayrıca kendilerine her yıl papuç akçesi, iki kat elbise, kaputluk, yağmurluk ve şalvarlık çuhayla iki mintan veriliyordu.” (Özbilgen, 2012: 152). Acemi oğlanlarının sayısı ilk dönemlere bin civarında iken 1600'lü yıllarda 10.982'ye kadar çıkmıştır. 18. Asırda sayıları iki bin kadardır. Devşirme sistemi bozulunca sarayın esnaf ihtiyacı serbest çalışanlardan temin edilmeye başlanmıştır (Kala, 1995: 423-430).

İnşaat ve bayındırlık işleri yapan kamu işletmelerinde acemi oğlanları dışında özellikle savaş dönemlerinde vasıflı emek olarak serbest esnaf mensuplarıyla piyasada çalışan vasıfsız ameleler de istihdam edilmiştir.

3.1.2.1.2. Eminler Eliyle (Emanet Usulü) Çalışan Kamu Maden İşletmeleri

Devlete ait bazı mukataaların “*emin*” denilen devlet memurları tarafından işletilmesidir. İltizam sisteminde zamanla ortaya çıkan

sıkıntılar sonucunda ortaya çıktı. İltizam sistemine ilgi kaybolunca devlet mültezim bulmakta zorlandı. Mültezimlere çekici gelmeyen düşük gelirli topraklar, madenler, gümrükler bu yolla işletilmeye başlandı. Bu işletmelerde normalde hür ve ücretli işçi çalıştırılmaktadır. Bununla birlikte mevsimlik ve vasıfsız amele ihtiyaçları maden ocakları civarındaki köylülerden sağlanmaktadır. Kısmen de köle işgücü çalıştırdıkları bilinmektedir. İşletme ile çalışanlar arasındaki iş uyumsuzlukları kadılar vasıtasıyla çözülmektedir (Faroqhi, 2004: 211-218).

3.1.2.2. Esnaf İşletmeleri

Esnaf işletmelerinin faaliyetini düzenleyen loncalar Selçuklu ve Osmanlının kuruluş yıllarında devlet ve ahi teşkilatlarının işbirliğiyle kurulmuştur. Ancak Osmanlı devletinin beylikten imparatorluğa evrilmesiyle birlikte ahilerin lonca düzeni içindeki etkisi ciddi oranda azalmış ve sistem kural ve kurumların devletçe belirlendiği *GEDİK* sistemine dönüşmüştür. Kökleri daha önceki Türk - İslam devletlerine kadar gider. Zanaat ve ticaret faaliyeti lonca sistemi içerisinde devlet kontrolünde esnaf teşkilatı tarafından gerçekleştirilirdi. Toplumsal dengenin temini ve idamesi maksadıyla hangi şehirde, ne kadar ve hangi meslekten esnafın icrayı zanaat edeceği, yetersizlik durumlarında ne gibi politikaların takip edileceği devletçe belirlenirdi. Gıda maddeleri imal eden esnaf hariç diğer esnaf oto kontrol amaçlı olarak bir arada bulunmak zorundaydı. Esnaf arasında meydana gelen üretim standartlarına uymama, narh fiyatlarının ihlali problemlerinde çözüm önce esnaf birlikleri arasında aranır, şayet bunda muvaffak olunmazsa resmi mercilere başvurulurdu. Üretilen malın standardı hem esnafın kendi nizamnamesinde hem de ihtisap kanunnamesinde bulunurdu. Standart yalnızca üretimde değil kullanılan alet ve edevatta da söz

konusuydu. Ancak maharet ve beceri farklı olabilirdi (Aynural, 1996: 356). Gündelik zanaat faaliyetleri esnaf örgütlerinde icra edilirken, işin ahlaki ve zihniyet örgütlenmesi tekke ve zaviyelerde gerçekleşiyordu. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde İstanbul'daki esnaf birlikleri detaylı olarak anlatılır. *Ehl-i hiref* olarak da adlandırılan esnaflar devlete ait işyerlerinde çalışanlar ve serbest çalışanlar olmak üzere ikiye ayrılır. Devletin devlet işletmelerinde çalışanlar üzerinde doğrudan, serbest çalışan esnaf üzerinde ise dolaylı olarak denetimi söz konusudur.

3.1.2.2.1. Devlete Ait İşyerlerinde Ücret Karşılığı Çalışan Esnaflar (Ehl-i Hiref-i Hassa):

Bunlar şu alt gruplardan oluşur:

-Saray mensupları ve kapıkulu askerlerinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayan saray esnafı ile İstabl-ı Amire denilen Has Ahurda çalışan saray esnafı

Bunlar acemi oğlanları arasından seçilir ve sayıları ihtiyaca göre değişirdi. Çaldıran savaşından sonra İran ve Azerbaycan'dan getirilen bazı zanaat erbabı da saray esnaflarına katılmıştır.

-Ağakapısındaki imalathanede çalışanlar

Bunların tamamı acemi oğlanlarından seçilirdi. 18. Asrın ikinci yarısında burada çalışan usta ve amelenin mevcudu 800'dür. Devşirme sisteminin bozulmasıyla devlete ait imalathanelerin esnaf ihtiyacı serbest çalışanlardan sağlanmaya başlamıştır.

3.1.2.2.2. Lonca Sistemi İçinde Çalışan Esnaflar

Osmanlı esnaf teşkilatı ile ilgili elimizde bir kanunname veya nizamname yoktur. Selçuklu dönemi esnaf birliklerinin devamıdır. Genellikle şehir ve kasabalarda bulunurlar. Çalışma sistemleri yukarıda

da ifade edildiği gibi rekabet ve kar esasına göre değil, karşılıklı yardım ve dayanışma esaslıdır. Diğer bir ifadeyle devlet eliyle sağlanan bir tekelci hammadde alımı ve ürün satımı ortamı söz konusudur. Genellikle savaş zamanında ihtiyaç duyulduğunda gıda, elbise, savaş malzemelerinin temin ve onarımı amacıyla serbest meslek mensupları da devlet hizmetine alınabilirdi. Bu süre içinde devlete ait işyerlerinde istihdam edilen bu esnafa “orducu esnaf” denirdi.

Esnafılıkta zanaat bir ustanın yanına girilerek öğrenilir. Çıraklara ihtiyaca göre ücret verilir, kalfalık döneminde ücret artardı. Belli bir süre çalışıp mesleki yeterliliğe ulaşan kalfa bir törenle ustalığa geçerdi. Esnaf birliklerinin maddi ve idari denetimi kethüdalar eliyle yapılırdı. Kethüdaların çözemediği sorunlar kadıya, ya da Divan-ı Hümayuna iletilirdi. Kethüdalar önceleri esnaf tarafından seçilirken sonraları devletçe tayin edilmiştir. Osmanlı devleti içinde esnaf birlikleri İstanbul, Bursa, Edirne, Selanik, İzmir, Ankara ve Halep gibi büyük ticari merkezlerde yoğunlaşmıştır.

18. asırda sanayi kapitalizmiyle birlikte esnaf birlikleriyle temin ettiği hammaddeyi yurt dışına çıkaran yerli ve yabancı tüccar arasında hammadde temininde bir kriz çıktı. Mücadele tüccarlar lehine sonuçlandığından devlet bu işe müdahale etme ihtiyacı duyduysa da başarılı olamadı. 19. Asra gelindiğinde Avrupa sanayiiyle rekabet edemeyen esnaf teşkilatı giderek küçülerek ancak yakın çevresindeki dar pazarlara yönelik faaliyet göstermeye başladı ve dağılma sürecine girdi (Kala, 1995: 423-430).

Esnafın bazı siyasi isyanlarda rol aldıklarına da rastlanır. Bilindiği gibi özellikle Anadolu’da 17.yüzyıl başlarından itibaren ekonomik sıkıntılar, devlet görevlilerinin zulmü ve asayiş bozukluğundan

kaynaklanan ve Celali İsyancıları olarak adlandırılan çeşitli isyanlar çıkmıştır. Bunun sonucu olarak kırsal kesimdeki köylü üreticiler topraklarını terk ederek özellikle İstanbul'a göçmüşlerdir. Bu göç ülkenin genel ekonomik ve siyasi dengesini alt üst etmiştir. Bir taraftan kırsalda topraklar işlenemediği için üretim ve devlet gelirlerinde düşme meydana geldi. Diğer taraftan ise İstanbul'a yığılan geniş nüfus işsizlik ve yoksullukla karşı karşıya geldi. Lonca sisteminin dışında imalat ve satış işine girdiler. 18. Yüzyılda bu gelişmelere ilaveten yeniçeriler de esnaflık sistemine sızmaya başladılar. Bu gelişmeler siyasi anlamda asayişsizliğe neden olduğu gibi esnaflık sistemini de bozdu ve zayıflattı. Taşrada ise üst düzey idarecilerin el altından sürü satın alıp lonca üyelerine sattırdıkları bilinmektedir (Cohen, 2001: 11). Daha 16. Yy sonlarında bir kısım tımar sahipleri şehzadelerin saltanat mücadelesine karıştıklarından dolayı tımarları ellerinden alınarak İstanbul'dan gönderilen kapı kullarına verilmiştir. Bu kişilerin tımarlarına ek olarak zanaat ve ticaret ve tefecilikle işgal ettiği ve halkın şikayetlerine sebep oldukları kayıtlara geçmiştir (İlgürel, 1993: 252-257). Bütün bu gelişmeler esnafın daha o dönemlerde ayaklanmasına-isyanına sebep olmuştur. Esnaf 1651 yılında ayaklanmış, ancak ordunun desteğini sağlayamadığından başarısız olmuştur. Patrona hareketinin de bir esnaf ayaklanması olduğu rivayet edilmektedir.

3.1.2.2.3. Lonca Sistemi Dışında Çalışan Esnaflar

16. yüzyıla kadar loncaya bağlı işletmeler tarafından yapılan ticari ve sınai faaliyet sistemin çeşitli sebeplerle yozlaşmasıyla belli ölçülerde lonca dışında yapılmaya başlandı. Bu süreç İstanbul'a, takip eden dönemlerde de sürekli ve artan bir şekilde emek göçünün devamını sağladı. Bunların bir bölümü köy, kasaba gibi esnaf örgütlenmesinin

bulunmadığı küçük yerleşimlerde mesleklerini icra eden kişilerdir. Buldukları yer itibariyle örgütlenmeleri zor, hatta imkânsızdır. Bu grup hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte yarı yerleşik, yarı gezgin bir şekilde meslek icra ettikleri tahmin edilmektedir. Diğer bir serbest çalışan grup ise 16. Yüzyıldan itibaren Anadolu'daki karışıklıklar sonucunda topraklarını terk ederek İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlere göç eden reaya zümresidir. Taşradan gelen bu göçmenlerin bir kısmı gündelik işlerde yevmiyeli olarak çalışırken, bir kısmı da loncaların dışı kapalı yapısı dolayısıyla yerleşik esnaf yapamayınca seyyar satıcılığı tercih etmişlerdir. Bu grupla yerleşik esnaf arasında tartışma eksik olmazdı. Çünkü seyyar satıcılar yerleşik esnaftan alınan vergiden kaçınarak daha ucuza mal satma imkânına sahip olabiliyorlardı. Piyasa görevlileri vergi vermeyen ve denetlenmesi güç olan bu gruptan hoşlanmazdı (Faroghi, 2004: 345).

Normalde loncaya bağlı işletmeler tarafından yapılması gereken söz konusu ticari ve sınai faaliyet sistemin lonca dışında yapılmasıyla birlikte sistemde yozlaşma başladı. Yerleşik esnaf dışarıdan gelenler arasındaki uyumsuzluklar genellikle ücrete müteallik konulardır. Örneğin; İstanbul Hasköy'deki kiremit ve tuğlacı esnafı dışarıdan gelip çalışan amelenin eskiden belirlenmiş ücrete kanaat etmediklerini, fazla ücret istediklerini, amelenin her yıl bin adet tuğlayı yedi yüz akçeye, bin adet kiremidi ise yüz akçeye kestiğini kestiklerini; oysa bu yıl yangın çıktığından tuğla ve kiremid daha çok ihtiyaç olduğu halde amelenin daha fazla ücret istediğini kadıya şikâyet etmiştir (İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi, 1997: 140). Bir başka örnekte ise Boğaziçi'nde bir esnaf çalıştığı kireç ocağından Rumeli'ne firar eden ustanın yakalanıp geri getirilmesini talep etmektedir (İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi, 1997: 159). Diğer bir örnek

olarak İstanbul'un Anadolu yakasında bağ, bahçe işlerinde çalışan amelelerin (işçilerin) çalışma düzenlerine yöneticilere yakınlığı olan bazı zorbarların müdahale etmesi ve bunun padişaha şikâyet edilmesi üzerine durumun engellenmesi için İstanbul kadılığına ferman yazılması gösterilebilir (İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi, 1997: 18). Ayrıca mütegalibe sınıflarla esnaf arasında çıkan uyuşmazlıklar genelde meslek sınıfları arasında veya askeri şahısların zorbaca müdahalelerinden doğmaktadır. Örneğin İstanbul Esnaf Tarihi isimli eserde mütegalibe sınıfının bazı garip ve güçsüz esnafın iş yapmasına engel olduğunu yazar (İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi, 1997: 24).

Lonca sistemi içinde kurumlaşmış esnaflık düzenine yönelik olumsuz müdahale yalnızca taşradan gelenlerle sınırlı değildir. Askeri zümreden bazı şahısların İstanbul'da esnafın çalışma düzenlerine müdahale ettiği bilinmektedir (İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi, 1998: 237).

3.1.2.3. Vakıf İşletmeleri

Osmanlı vakıf sistemini kendinden önceki İslam medeniyeti örneklerinden almıştır. Ancak vakıf cenneti olarak anılacak ölçüde onu geliştirdiler. Vakıflar öncelikle ekonomik değil sosyal amaçlı kuruluşlar olduğundan doğrudan yatırım yapmazlar. Başlangıçta yalnızca sosyal amaçlarını desteklemek için işletmeler kuran vakıflar giderek ekonomik, sosyal şartların değişmesi sonucu Osmanlı ekonomisinin önemli unsurlarından biri olmuştur. Öyle ki çeşitli dönemleri birlikte dikkate alan araştırmalara göre Osmanlı ekonomik hayatının %16'sına vakıflar hakim olmuştur. Vakıflar hakkında farklı görüşler de vardır. Buna göre vakıflar bazı durumlarda özel mülkiyeti korumanın bir zırhı

olmuştur. Şöyle ki; Osmanlı üst yöneticileri servetlerini müsadereye karşı korumak için vakıf kurdular. İktisat sahipleri de terfilerle kazandıkları gelirleri vakfederek vakıf mütevelliliği yoluyla çocuklarına geçim yolu temin ettiler. Bu yolla vakıflar güçlenirken iktisat sistemi ve dolayısıyla devlet zayıfladı (Akdağ, 1979: 37).

Vakıflara ait işletme çeşitleri şunlardır:

3.1.2.3.1. Para Vakıfları

Bu vakıflar sahibi olduğu parayı çeşitli şekillerde işleterek sosyal amaçlı hizmetlere sarf ederler. 2. Murat ya da Fatih zamanından beri var olan bu vakıfların finanse ettiği sosyal amaçlı hizmetler arasında eğitim, sağlık, bayındırlık, dini ve hayır işleri sayılabilir. Bir çeşit banka faaliyetleri yapan para vakıflarının yaptığı işin faiz sayılıp sayılmayacağı sürekli tartışma konusu olmuştur.

3.1.2.3.2. İnşaat İşleriyle Uğraşan Vakıf İşletmeleri

Vakfın hizmet ünitelerinin inşaat işlerini kapsayan faaliyetlerdir.

3.1.2.3.3. Maden İşletmeciliği Yapan Vakıf İşletmeleri

Osmanlı devlet felsefesinde toprak Allah adına devletindir. Toprakta istisnai durumlar hariç özel mülkiyet yoktur. Bundan dolayı vakfa ait arazilerde çıkan madenler devletten 60 ya da 99 yıllığına kiralanmak suretiyle işletilirdi.

3.1.2.3.4. Han İşletmeciliği Yapan Vakıf İşletmeleri

Yol güzergahı yahut şehir merkezlerinde vakıf malı olan hanlar vakıf mütevellileri aracılığıyla işletilirdi.

3.1.2.3.5. Çiftlik İşletmeciliği Yapan Vakıf İşletmeleri

Vakfa ait araziler genellikle kiraya verilmek suretiyle işletilirdi.

3.1.2.3.6. İşyeri Çarşı Lokanta Gibi Hizmet İşleri Yapan Vakıf İşletmeleri

Vakfa ait söz konusu hizmet işleri ya mütevelliler aracılığıyla veya kiralanmak suretiyle işletilirdi.

3.1.2.4. Özel Sektör İşletmeleri

3.1.2.4.1. Tımar Sistemi İçinde

Devlete ait tarımsal araziler, mülkiyet hakkı devlette kalmak şartıyla tımar sistemiyle savaşlarda yararlık gösteren üst düzey askeri kişiler aracılığıyla üretici zümre arasında bir çift öküzle sürülebilecek büyüklükte paylaştırılmıştır. Tımar sahipleri yaptığı hizmetin bedeli olarak üründen belli bir pay alır. Üretici zümre (reaya) ise yerleşik hayata geçmiş Müslüman Türk köylüsü ile Hıristiyan halktır. Reaya hür olmakla birlikte işlediği toprağı terk edemez. Bu sistem devletin tüm faaliyetlerini finanse eden temeli oluşturur. Yani askeri sistemle tarımsal üretim sistemi bütünlük arz etmektedir. Sistemin uygulama geçmişi Emevilere kadar dayanır. Osmanlı bütçesinde mukataa gelirlerinin payı 17. Yüzyıl boyunca % 40-50 arasında seyretmiştir.

3.1.2.4.2. Devlet İşletmelerinin Özel Teşebbüs Eliyle İşletilmesi (İltizam Sistemi)

17. asırdan itibaren vergi gelirlerinin tımar sistemi çerçevesinde dolaylı olarak toplanması yerine, doğrudan merkezi hazinede toplanması amacıyla *İLTİZAM* düzenine geçildi. Böylece belirli bir mukataadan (vergi kaynağı) vergi toplama işi açık artırma yoluyla üç senelik

süreyle mültezime devredildi. Böylece İstanbul veya taşradaki sermaye sahiplerine, yüksek askeri devlet memurlarına, ulemaya, sarraflara, büyük tüccarlara yatırım alanı açılmış oluyordu. Giderek büyük devlet memurları kendilerine maaş yerine verilen dirliklerin vergi toplama işini de mültezimlere devretmeye başladılar. İş büyüdükçe mültezimler büyük mukataaları parçalayarak alt mültezimlere devretmeye başladılar. 18. Asırda ise taşrada güçlenen ayanlar İstanbul sermaye çevreleriyle ortaklık kurarak mukataaları ellerine geçirmeye başladı (Pamuk, 1999: 126-128). Sonraki dönemlerde İltizam sistemi ömür boyu hale getirilmiştir. Buna malikane sistemi yahut iltizam üzere emanet sistemi denir. Devlet tarafından yararlılığı görülen bazı devlet adamlarına mülk gibi tasarruf etmek üzere temlik olunan arazi veya çiftliklerdir. 2. Viyana kuşatması sonrası devletin sürekli artan para ihtiyacı bu yolun açılmasına sebep olmuştur. Malikâne sistemi ayanlığı güçlendirici rol oynamıştır. Bununla birlikte vergi gelirleri içindeki payı hiçbir zaman %3'ü geçmemiştir. Uygulama Tanzimat Fermanı'yla birlikte kaldırılmıştır.

Bu gelişmelerin sonucu olarak ayan, taşrada temsilcisi olduğu devletin yetkilerini gasp etmiştir. Osmanlı'da ayan sınıfı feodal niteliğe sahip olmakla birlikte serpilerek bürokratik sınıfla işbirliği yapıp onun zihniyet ve değerlerini benimsemiştir. Yani yeni toplumun elit sınıfı olmuşlardır. Buna karşılık Batı'da "âyan"a tekabül eden aristokrat sınıf şehirlerde ticaret ve madencilik gibi alanlarda yatırım yaparak sermaye birikiminin ilk öncüleri olduğu gibi esnaf zümresinin içinden sıyrılarak gelen burjuva sınıfını değerler sistemi açısından ciddi şekilde etkileyerek modern kapitalist toplumun oluşmasına katkı yapmıştır. Bu fark Batı'yla Türkiye arasında sanayileşme konusundaki sanayileşme sürecini açıklayan önemli farklardan biridir.

3.1.2.4.3. Osmanlı Tebaası Müslümanlara Ait Ticaret İşletmeleri

Osmanlı tebaası tüccarların varlığına erken dönemlerden itibaren rastlamak mümkündür. Bunları dört gruba ayırmak mümkündür. Birincisi ülkenin çeşitli bölgelerinde yurt içi ve dışına nakliyatçılık yapan deveciler. İkincisi özellikle sarayın ve İstanbul halkının temel gıda maddelerini sağlamakla yükümlü celeplerdir. Üçüncü grup yurt dışına çıkarılmasına izin verilen malların alım satımıyla uğraşan tüccarlardır. Bunlar yerli üreticilerden aldıkları malları yabancı tüccarlara devrederlerdi. Nakliyatçılığın düzenli ve sürekliliği için yol güvenliğinin sağlanması ve konaklama hizmetlerinin düzenli olması çok önemlidir. Bunun için Selçuklulardan beri sultanlar, vezirler, emirler ve diğer zenginler tarafından gelir getirmesi amacıyla kervansaraylar ve hanlar yapılmıştır (Akdağ, 1979, 35). Dördüncüsü ise daha çok tımar sisteminin bozulması sonucu miri arazilerin ayan ve eşrafın elinde özel mülke dönüşmesiyle ortaya çıkan tarıma dayalı büyük ölçekli diyebileğimiz üretim ve ticaret işletmeleridir.

3.1.2.4.4. Yabancı Uyruklulara Ait İşletmeler

1600'lü yıllardan itibaren İzmir, Selanik, İstanbul gibi merkezlerde Avrupalı tüccarlarla işbirliği halinde, çoğu kez onların temsilci/acentesi olarak ortaya çıkan dış ticaretle uğraşan çoğu gayri Müslim ve Avrupa kökenli şirketlere rastlarız. Bunların başlangıcı bu dönemde verilen kapitülasyonlara dayanır. Bu firmalar lonca sistemi içinde örgütlenen esnaf işletmeleriyle İmparatorluk topraklarında hammadde temini konusunda büyük bir mücadeleye girdiler. Bu mücadelede lonca sistemi dışındaki tüccar işletmeleriyle hammadde temin edicisi /aracı ilişkisi kurdular.¹⁸ Yüzyıldan itibaren de yüksek fiyata aldıkları bu hammaddeleri yurt dışına çıkarmaya başladılar. Bu

durum hem esnaf birliklerini zayıflattı hem de genel ekonomik düzeni olumsuz etkiledi. Sonraki yıllarda daha da büyüyüp güçlendiler.

4. TANZİMAT DÖNEMİ VE SONRASI

4.1. Dönemin Toplumsal Düzeni

4.1.1. Ekonomik Yapı

Bu dönemde Osmanlı devletinin sosyo-ekonomik düzeninde geleneksel döneme göre ciddi sapmalar söz konusudur. Çünkü geleneksel yapı artık batıyla ekonomik, askeri ve siyasi alanlarda rekabet etmekte zorlanmaya başlamıştır. Bu durum 19. Asrın ortalarından itibaren batıyı esas alan yeni bir yapılanma ihtiyacını doğurmuştur. Bu minvalde ekonomik yapıda da önemli değişimler ortaya çıkmıştır

1600'lerin başından itibaren tımar sisteminin bozulmasıyla başlayan bir dizi gelişme klasik Osmanlı ekonomik ve sosyal yapısında bir dönüşümün başlangıcını oluşturmuştur. Tımar sistemi sayesinde güçlenen yerel unsurların, sahip oldukları gücü istismar ederek büyük topraklar edinmesiyle yeni bir dönem başlamıştır. Tımar topraklarına çeşitli yollarla sahip olan yerel güçler iltizamla birlikte tefecilik faaliyetleriyle ekonomik ve sosyal güçlerini sürekli artırmışlardır. Sonraki dönemlerde adından sıkça bahsedilecek ayanlığın doğuşu bu gelişmelere dayanır. Toprak sistemindeki bu değişimle birlikte özellikle Balkan vilayetlerinde geçimlik üretimden Avrupa pazarları için mal üretimine bir dönüş başlamıştır. Ayanlık I. Abdülhamit döneminde kaldırıldı ve yetkileri esnaf içerisinde seçilen mültezimlere devredildi. 3. Selim'le birlikte yeniden ayanlık sistemine geçildi. Osmanlı'daki ümera ve ulema sınıfı 19. Asırda asker ve sivil bürokrasiyle ilmiye sınıfı olarak gücünü perçinledi ve iktidarın mutlak hakimi oldu. Toplumsal

düzenin organizasyonunu üstlendi. Bu grup İttihat ve Terakki Partisi iktidarından sonra yeni bir ekonomik düzen kurdu. Bu düzenin tüccarları dönün mültezimleri idi. Bunlar devlet içindeki müttefiklerinin de katkısıyla bir şey üretmeden devletin desteğiyle kirli bir ticaretle büyüdüler. Siyasetle ilişkileri (daha çok belirleyici, etkileyici olarak) Cumhuriyet döneminde de devam etti. Bundan dolayı bu sınıf Batının üretimden kazanan, üretimden kazandığını tekrar üretime aktararak büyüyen girişimci sınıfına benzememektedir

İçteki bu gelişmelere ilaveten 18. Yüzyılda hızla büyüyen dış ticaret mevcut dış ticaret politikalarını alt üst etti. Kapitülasyonlarla yabancı tüccarlara tanınan avantajlardan gayrı müslim Osmanlı tebaası da yararlanmaya başladı. Böylece 1806’ da sayıları birkaç bine ulaşan “Avrupa tüccarı” denen bir grup doğdu. Bunun üzerine Müslüman tüccarlar da uluslararası ticaret için Avrupa tüccarlarıyla gizli ortaklıklar kurmak zorunda kaldı. Nihayet devlet Müslüman tüccara da benzer imtiyazlar tanıdı. Böylece “Hayriye tüccarı” denen grup doğmuş oldu. Bu yerli sermaye oluşturmanın ilk örneğiydi. Dış ticaret alanındaki bu gelişmelere ilaveten 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı devletinin iktisadi sosyal ve siyasi yapısında büyük değişmeler meydana geldi. Devlet Batı modelini esas alarak yeniden bir yapılanma sürecine girdi. Mesut Gülmez’in Yusuf Kemal Tengirşek’ten naklen ifadesiyle 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret anlaşması Osmanlı ülkesini batı sanayinin açık pazarı durumuna düşürmüştür. Dahası izleyen dönemde Düyun-u Umumiye’yi ülkenin başına bela etmiştir (Gülmez, 1991: 151-152). 1839 Tanzimat reformları yeni ekonomik, sosyal ve siyasal yapının yasal zeminini oluşturmuştur. Ancak reform girişimleri ordu, maliye, eğitim, hukuk alanlarıyla sınırlıdır. Yani devlet temellidir. Ekonomik hedefleri yoktur. Bu süreçte tüm Osmanlı tebaasına eşit haklar tanınması, ticaretin şer’i

mahkemelerin yetki alanından çıkarılması, müsaderenin kaldırılması, özel mülk edinme hakkının tanınması konularında iktisadi ve sosyal hayatta ciddi değişikliklere sebep olmuştur.

Bu gelişmeyle birlikte Lonca düzeninin küçük üretim ve hizmet işletmeleri çöküntüye girdi. Geleneksel düzenin şehir burjuvaları olan esnaf ve zanaatkarları gerilemeye başladı. Lonca düzeninin fiili çöküşüyle üretim ve ticaret Batı düzenine benzer şekilde yeniden şekillendi. Osmanlı'da ilk defa yabancılara ait olarak kurulan odaların ardından ilk yerli ticaret odası 1880'de Dersaadet Ticaret Odasıdır. Bundan altı ay sonra Dersaadet Sanayi Odası kurulmuştur. Kurulan oda sayısı 1897'de 115', 1908'de ise 160'a yükselmiştir. Ancak bunların çoğu kâğıt üzerindedir.

4.1.2. Sosyal Yapı

19. yüzyıl yönetim anlayışı daha çok siyasi, hukuki ve idari reformlara yönelmiş olup ekonomik içerikten yoksundur. Örneğin 2. Mahmut döneminde Fransız elçisi padişahı sık sık ziyaret ederek Fransız tüccarlarının mallarını serbestçe satmasına engel olan gediklerden ve yeniçerilerden şikayet edince padişah bu durumu yadırgayarak “Şu Fransız elçisi asil bir aileye mensup olduğu halde neden bu bezirgan işiyle uğraşır, bir türlü anlamıyorum der (Kazgan, 1999: 141). 1839 Gülhane hattı Hümayunu ve onun devamı sayılabilecek 1856 Islahat Fermanı önceki dönemin toplumsal yapısını alt üst eden en önemli metindir. Adı geçen fermanların Osmanlı'nın ekonomik ve sosyal hayatında sebep olduğu değişiklikler; din ve milliyet ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlı tebaasına eşit haklar tanınması, ticaretin şeri mahkemelerin yetki alanından çıkarılması ve müsaderenin kaldırılması ve özel mülk edinme hakkının tanınması olarak sıralanabilir.

Bu gelişmelerden itibaren Batı tarzı eğitim görmüş asker ve sivillerden oluşan bürokratik sınıf padişahın iktidarının fiili ortağı olmuştur. Bu iktidar Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle gücünün zirvesine ulaşacaktır. İttihat terakki İktidarıyla ülkenin ekonomik, sosyal, siyasi, hukuki ve kültürel yapısını bu grup belirledi. Ancak işin ilginç tarafı bu kadrolar ekonomiden fazla anlamıyorlardı. Buna karşılık ekonomiyi yönetmenin yanında bizzat kendileri çok defa azınlıklarda bir ortak tutarak sanayiciliğe bile soyunuyorlardı.

4.2. Çalışma Hayatının Düzenlenmesi

4.2.1. İşgücü Piyasasının Düzenleyici Kuralları

1845 yılında çıkarılan Polis Nizamnamesi doğrudan çalışma hayatını düzenlememekle birlikte 12. Maddesinde sendika ve grevleri yasaklamasından dolayı dikkat çekmektedir. İlgili maddede işi durdurma amacı taşıyan işçi kalabalıkları ve onların fitne fesat merkezi olan derneklerini ortadan kaldırmak suretiyle olası ihtilalin gerçekte engellenmiştir (Gülmez, 1991: 373). Bu dönemde çalışma hayatına ilişkin ilk yasal düzenleme 1865 yılında Ereğli kömür havzasında çalışan işçiler için çıkarılan Dilaver Paşa Nizamnamesidir. Bu nizamnamenin çıkış sebebi bugünkü anlamda bir işçi sınıfının olmayışdır. Nizamnamenin getirdiği bazı önemli düzenlemeler; Çalışmanın on saatle sınırlanması (md.2), işçilere yatacak yer temininin düzenlenmesi (md.1), işçilerin sağlık kontrolünün yapılması (md.30), işletme kapanmadan önce işçilere haber verme zorunluluğunun getirilmesi (md 84-85) ve işçilerin iş sözleşmesini fesih hakkını kazanmalarıdır (Gülmez, 1991: 287-288).

4.2.2. İşgücü Piyasasının Kurumsal Yapısı

Bu dönemde işgücü piyasasında emek arzıyla talebinin buluşmasının tamamını düzenleyen kurumsal bir yapı yoktur. Bundan dolayı farklı piyasalarda değişik ücret ve çalışma şartları uygulamalarına rastlanır. Örneğin yabancı sermaye istihdam ettiği yönetici ve teknik eleman zümresini kendi memleketlerinden ve yerli azınlıklarda kapalı devre etnik ve dini organizasyonlar aracılığıyla sağlarken, taşradan gelen Osmanlı vatandaşlarının İstanbul'a geliş ve iş bulmaları genellikle akraba ve hemşeri ilişkileriyle gerçekleşir. Dolayısıyla çalışma ve yaşama bölgeleri de söz konusu hemşerilik esasına göre belirlenir. Aynı şekilde esnaf ve zanaatkarlık yapanlar genellikle yanlarında akraba ve köylülerini çalıştırmaktadırlar. Böylece dayanışma ve güven sağlanmaktadır. İşçi ve işveren arasındaki bu yakın ilişki çalışma ilişkilerine de yansımaktadır. Bu dönemde önceki bölümde de değinildiği gibi çeşitli ekonomik ve sosyal gelişmelerin tesiriyle özellikle lonca sisteminin yozlaşmasıyla yeniçeri ocağının işgücü piyasalarının işleyişine resmi görevlerini kötüye kullanarak mafya tarzı müdahalesine rastlanır. Haydar Kazgan'ın Tarih-i Cevdet'ten naklettiğine göre, ocak mensubu ırgat başılar bina yaptıranlarla işçiler arasında ücret ve çalışma şartlarının tespiti konusunda aracılık yapmaktadır. Dahası binalarda kullanılan inşaat malzemeleri de bunlar aracılığıyla alınmaktadır. Bu zümre kestikleri komisyonlarla piyasanın işleyişini bozmaktadırlar (Kazgan, 1999:225) Yeniçeri teşkilatının 1826'da lağvedilmesiyle taşradan gelip İstanbul'da çalışan amele-ırgat takımının gözcülüğü görevi de İhtisap ağalığına verilmiştir. Nihayet 1847'de İhtisap ağalığının yetkileri Şehremanetine (belediyeye) verilmiştir.

4.3. İşletme Türleri

4.3.1. Devlete Ait İşletmeler

4.3.1.1. Sanayi İşletmeleri

1850'lerden itibaren kurulan Devlete ait fabrikalar bu dönemde en önemli istihdam merkezlerinin başında gelir. “*Bu girişimlerin esin kaynağı Mısır'daki Mehmet Ali Paşa'nın giriştiği sanayileşme çabalarıydı.*” Devlet eliyle kurulan fabrikalar piyasanın talebini karşılamak için değil, ordunun ve sarayın ihtiyacını karşılamak için kurulmuştur. Dolayısıyla bu fabrikaların işçileri büyük ölçüde askerlerden oluşur. Zaten bu dönemde henüz ciddi anlamda işçi sınıfının varlığından bahsetmek mümkün değildir (Karakışla, 1998:28-39). Asker işçilerin yanında devlet fabrikalarında çalışan ikinci grup gediklerin dağılmasıyla ortada kalan bir kısım esnaf ve zanaatkarıdır. Üçüncü grup Osmanlı vatandaşı vasıfsız ya da yarı vasıflı amele grubudur. Dördüncü grup ise yönetici ve danışman pozisyonlarında çalışan yabancı ülkelerden getirilen veya Osmanlı vatandaşı Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşuyordu. Üretimleri devlet tarafından satın alındığı ve ithal mallarının rekabetinden korundukları halde sayıları 160'a ulaşan bu fabrikaların çoğu bilgisizlik, kötü yönetim gibi sebeplerle zarar etti ve kısa zamanda kapatıldılar (Pamuk, 2005: 147, Önsoy, 1988: 54-55).

4.3.2. Tarım İşletmeleri

1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesiyle miri topraklar (devlete ait topraklar) hızla özel mülke dönüşmüş ve devlete ait topraklar işlenebilir toprakların yalnızca %5'ine düşmüştür.

4.3.3. Esnaf İşletmeleri

1850’li yıllarda lonca sisteminin rekabet gücünü yitirmesi ve Batı sermayesinin ezici üstünlüğüne rağmen İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut, Şam gibi şehirlerde bazı tezgahlar faaliyetine devam etmekteydi. Geleneksel el tezgâhlarının Batı sanayi karşısında giderek zayıflaması ve rekabet gücünü kaybetmesi buralarda çalışan işçilerin ücretlerinin azalması sonucunu doğurmuştur (Pamuk, 2005:21). Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren loncaların etkileri yavaş yavaş ortadan kalktı. Tüccar, yeniçeri, ulema ve taşradan gelenler dükkan sahibi olmaya başladılar. Bu durum ahi birliklerinin gücünü yitirmesine ve ahi ahlak kaidelerine uymayan bir üretim ve ticaret hayatının tesisine yol açmıştır. Bu çözümlenmeyle ahi birlikleri gedikler haline dönüşmüştür. Gedik, tekeli ve imtiyaz anlamına gelir. Hükümet tarafından verilen bir beratla teminat altına alınır. Berat sahibi dışında kimse o meslekle veya zanaatla meşgul olamaz. Gedikler 1826’da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasıyla güçten düşmüş, 1856’da yayınlanan Islahat fermanıyla iyice zayıflamış, nihayet 1912’de çıkarılan bir kanunla yürürlükten kalkmıştır. Zanaat işletmelerinde çalışan ücretliler sınıf bilincinden yoksun olmalarından dolayı işçi sınıfı standartlarına uymamaktadır. İmparatorluğun önemli dokuma merkezlerinden Şam örneğiyle zanaat işçilerinin durumunu inceleyelim: 1840’larda Şam’ın nüfusu 125 bindir. Bu nüfusun kadın, çocuk dahil 10 bini tekstil üretiminde çalışmaktadır. Erkekler üretimin ara kademelerinde çalışırken kadınlar daha çok iplik hammaddesinin işlenmesi ve perdahlanması gibi az para ödenen işlerde çalışmaktadır. Ustalar işi ya bizzat kendisi yapar veya dükkanında istihdam ettiği işçilerine (kalfalarına) fason yaptırır. Usta-kalfa ilişkisi işçi- işveren ilişkisinden farklı olarak zanaat geleneğiyle şekillenmiştir. “Kalfanın gözünde usta hasımdan ziyade bir arkadaş ve velinimettir. Aynı zamanda bir öğretmendir.” Bununla birlikte 1870’li yıllardan

itibaren Birinci Dünya savaşına kadar kalfaların yanlarında çalıştıkları ustalara karşı greve gittikleri gürölür. Bu grevler ücrete ilişkin bilinçli eylemlerdir. Giderek loncaların modern sanayi karşısında gücünü yitirmesi ve kalfalara yeterli iş verememesi kalfalarla ustalar arasındaki geleneksel ilişki biçimini sona erdirdi. Kadınlar daha çok eve iş verme yoluyla kendi evlerinde çalışmaktadır. Çocuklar ise yetişkin işçilere yardım işlerine bakmaktadır (Vatter, 1998: 55-67).

4.3.4. Osmanlı Vatandaşı Müslümanlara Ait şirketler

4.3.4.1. Ticaret ve Sanayi İşletmeleri

Osmanlı vatandaşlarına ait imalat işletmelerini lonca kontrolü dışındaki ticaret işletmeleriyle modern fabrikasyon işletmeler olarak iki grupta incelemek gerekir. Her iki işletme türünde de işçilerin ücretleri, sosyal hakları ve örgütlenme biçimleri birbirinden farklıdır. Osmanlı vatandaşlarına ait modern fabrikasyon işletmelerinin doğu Balkan savaşlarındaki ihanete dayanır. Savaş sonrasında milliyetçi reflekslerle Müslümanlar yabancı şirketler yerine kendi dindaşlarından alişveriş yapmak istediler. Ancak bunu gerçekleştirmek çok zordu. Ekonomi yabancıların kontrolünde olduğundan bu işe girenler azınlık veya yabancı toptancı, ithalatçı ve bankacıya muhtaç idi. Buna karşılık devlet desteği de yok denecek derecedeydi (Kazgan, 1999:205). Buna karşılık üretim geleneğinden gelmeyen bir kısım bürokratik zihniyetli Osmanlılar devlete yakın olmanın avantajlarını kazanca dönüştürme peşindeydi. Örneğin fabrika kurma imtiyazını alan saraya yakın kişiler yabancı firmalarla anlaşarak yüklü bir kazanç ve hisse karşılığında sahip oldukları imtiyazı onlara devretmektedir (Kazgan, 1999: 155). Geleneksel sanayinin geliştirilmesi amacıyla 1863 yılında “İslah-ı sanayi Komisyonu” kuruldu. Ancak başarılı olamadı ve 1873’te lağvedilerek

kaldırıldı. Osmanlı devleti döneminde modern anlamda ilk sanayi işletmeleri sayımı 1913 yılında, ikincisi ise 1915 yılında yapılmıştır. Yalnızca İstanbul ve Bazı Batı Anadolu illerini kapsayan sanayi sayımına göre sanayi kurumlarının sayısı 1913'te 269 iken, 1915'te 282 olmuştur. 282 kurumun %55,2 si tarım ve dokuma sektöründe faaliyet göstermektedir.

4.3.4.2. Tarım İşletmeleri

Bilindiği gibi klasik dönemde Osmanlı'da toprağın mülkiyeti Allah adına devletindir. Devlet bu toprakların kullanım hakkını tımar sistemiyle düzenliyordu. 16. Yüzyıl sonlarına doğru tımar sistemi bozulmasıyla birlikte toprakta özel mülkiyet ortaya çıktı. Mültezimler önce fiilen, sonra ise giderek hukuken de mültezimliğini yaptıkları toprağın sahibi olmaya başladılar. 19. Yüzyılda bu uygulama daha da hızlandı. Örneğin 2. Mahmut döneminde 2500 tımar arazisi sipahilerden alınıp mültezimlere devredilmiştir. 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesiyle miri topraklar işlenebilir toprakların %5'ine düşmüş, buna karşılık %70'i ise özel mülkiyete dönüşmüştür (Pamuk, 2005: 104).

4.3.4.3. Dış Ticaret Şirketleri (Hayriye Tüccarları)

Avrupa devletlerinin baskısıyla azınlıklara tanınan Avrupalı Tüccar statüsünün ardından Osmanlı devleti uygun ve güvenilir bulunan Müslüman tüccarlara da “*Hayriye tüccarı*” adıyla dış ticaret yapma konusunda imtiyaz hakkı tanıdı. 2. Mahmut döneminde 1810 yılında ihdas edilen bu statüyle Müslüman tüccarlar hem batıda hem de doğuda temel ihtiyaç maddelerinin alım satımıyla uğraştılar. Avrupa tüccarlarıyla Hayriye tüccarları “*berathlı tüccar*” ortak adıyla da ifade

edilirler. Her iki statü de 1876 yılında kaldırılmıştır. Hayriye tüccarları milli burjuvazinin ilk öncüleri olarak kabul edilirler.

4.3.5. Yabancı Sermaye Yatırımları

Yabancı sermaye yatırımları iki bölümde incelenebilir: Birincisi Osmanlı Devleti'nin borçlanma tahvillerine yatırım yaparak doğrudan sermaye girişi sağlamaktır. İkincisi ise çeşitli bölgelerde inşa edilen demir yolları, liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, su, gaz, elektrik şirketleri gibi rekabetin söz konusu olmadığı alanlarda yatırım yapmaktır. Yabancı yatırımlarda 1860 - 80 arasında en büyük pay %56 ile İngiltere'ye ait iken sonraki yıllarda Almanya ilk sıraya geçmiştir (Pamuk, 2005: 61-86). Böylece yabancı tüccarlar esnafa ait Kapalıçarşı'daki dükkanları çok yüksek hava paralarıyla satın alıp işletmeye başladılar. Böylece Osmanlı iç piyasasıyla yabancı malların arasındaki engeller bütünüyle kalkmış oldu (Kazgan, 1999: 141). 1870'lerden itibaren başlayan yabancı sermaye yatırımları genellikle ticaret sermayesinin amaçlarına hizmet etti. Böylece Osmanlı ekonomisi Avrupa Pazar ekonomisine dahil oldu. Örneğın Ege bölgesinde güzergah, ticaret sermayesinin ihtiyaç ve arzusuna göre belirlendi. Fransız ve Alman sermayesinin %75'nin demir yolları ve limanlarda olması ilginçtir. Demir yolların dış ve iç ticareti geliştirici etkileri tartışılmazdır. Özellikle yabancı şirketlere ve devlete ait işletmelerde büyük miktarlarda işçi istihdamı gerçekteşti. Bu dönemdeki yatırımların ağırlıklı olarak kara ve demiryolu inşası, şehir içi ulaşım hizmetleri, tersane ve belediye hizmetlerinde toplandığını söyleyebiliriz. Demir yollarının yapımı sırasında yerli işçi bulmak oldukça zordu. Bundan dolayı dışarıdan, özellikle Yunanistan'dan işgücü getirmek zorunda kalıyorlardı. Yabancı sermayeli şirketlerin sermayesi yerli şirketlerle

mukayese edilmeyecek ölçüde büyüktür. Örneğin Eldem'e göre 1883-1913 arasında yerli sermayenin kurduğu 46 şirketin yatırım tutarı 110 milyon kuruş iken, yabancı menşeli 39 şirketin sermaye tutarı bir milyar kuruştur (Keyder, 1999:65-66, Eldem, 1970'den nakleden: Gülmez, 1991:153).

4.3.6. Osmanlı Vatandaşı Azınlıklara Ait İşletmeler

Yabancı sermayenin yanı sıra meydana gelen ikinci değişim ise Osmanlı vatandaşı azınlıkların ekonomik olarak güçlenmeleri olmuştur. Osmanlı vatandaşı azınlıklar 1850'lerden itibaren taşradan büyük şehirlere hızla yerleşmeye ve yeni iktisadi ve sosyal düzenle birlikte gelişip mal ve para ticaretine başlayarak kısa zamanda yabancı sermayeyle eklemlendi. Dış ticarete bağlı olarak oluşan bu yeni sınıfın batıyla dil ve din birliği yabancı sermayeyle eklemlenme işini oldukça kolaylaştırıyordu (Keyder, 1999: 52).

Azınlıklara ait bir işletme türü de "Avrupa Tüccarı" statüsüyle Avrupa devletlerinin himayesi altında kurulan ticaret şirketleridir. Avrupa devletlerinin ekonomik ve siyasi baskıyla Osmanlı devletine kabul ettirdikleri bu şirketler Avrupa ile ticaret yapmak üzere 1802 yılında kurulmaya başlamıştır.

4.3.7. Vakıflara Ait Tarım İşletmeleri

Çeşitli sebeplerle vakfa dönüştürülmüş topraklar da bu dönemde kurulmuş Evkaf idaresine devredilmiştir (Karakışla, 1998: 14).

5. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ

Bu dönem daha çok siyasi sebeplerle Alman iktisatçı Frederich List'in görüşlerinden esinlenen ekonomide milliyetçilik dönemidir. İttihat ve Terakki iktidarı döneminde yaşanan siyasi, ekonomik ve askeri olaylar sonucunda milli bir iktisat politikası oluşturulması gündeme geldi. Bilindiği gibi 1861 yılında zanaat ve ticarete tekel unsuru kaldırılmış, 1912 yılında ise Gedik sistemi tamamen kaldırılmıştır (Ekinci, 2008: 176). 1909 yılında ise "Esnaf Cemiyetleri talimatnamesi" çıkarılarak esnaf kahyalıkları kaldırıldı ve esnaf cemiyetleri kurulması esası getirildi (Varlık, <https://www.ejmanager.com>: 26.3.2018). Nazırı Ahmet Kemal Bey (Kara Kemal) Osmanlı ekonomik ve sosyal yapısını yeni bir temele oturtmanın öncüsü olmuştur. Model 1912'de çıkarılan bir kanunla yürürlükten kaldırılmış olan lonca sisteminin yerine ikame edilen ve yine devletin öncülük ettiği korporatist (dayanışmacı) bir özelliğe sahiptir. Avrupai tarzda meslek örgütlenmesine İttihat ve Terakkinin 1913 parti kongresinde karar verilmiştir. O dönemde sanayi ve ticarete büyük ölçüde yabancılarla yerli gayri Müslim azınlık hakimdi. Ülkedeki ticari işletmelerin yalnızca %15'inin müslümanlara ait olması, dünya savaşının başlaması, ordu ve halkın iaşesinin temininde güçlük çekilmesi, karaborsa ve yolsuzlukların artması sonucu önce izlenecek politikanın merkez örgütü olan "*Heyet-i Mahsusa-i Ticariye*" kurulmuştur. 1914 yılında kapitülasyonlar kaldırılmış, ayrıca *Teşvik-i Sanayi Kanunu* çıkarılarak yeni bir milli burjuvazi oluşturulması amaçlanmıştır. Bu amaçla 1915 ve 1916 yıllarında "*Milli Mahsulat Anonim Şirketi*" "*Milli Ekmekçiler Anonim Şirketi*", "*Milli Mensucat Anonim Şirketi*" kurulmuştur. Yine 1917'de özel teşebbüsü geliştirmek amacıyla "*Osmanlı İtibar-ı Milli Bankası*" kurulmuştur. Bu kuruluşlar küçük esnaf ve zanaatkarı kooperatif şirket

şeklinde organize ederek milli burjuvaziyi oluşturacaktı. Uygulama çeşitli sebeplerle başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Alp, www.cihanharbi.com Erişim tarihi: 22.3.2018). İlk yerli finans kuruluşlarının teşkili, nitelikli işgücü ihtiyacının temini maksadıyla sanayi okullarının açılması ile kooperatifçiliğin teşvik ve desteklenmesi de dikkati çeken diğer gelişmeler arasındadır. İttihat ve Terakki Partisi homojen bir yapıya sahip olmadığından bu dönemde uygulanan politikalarda da farklılıklar görülmektedir. Örneğin A. Kemal Beyin korporatist yaklaşımına karşılık İttihatçıların meşhur iktisatçısı ve maliye nazırı Cavid Beyin liberal görüşleri genel anlamda daha etkili olmuştur. Bu politikalara ek olarak kalkınmayı dünya ekonomisi ile bütünleşme, yabancı sermayeyi ülkeye çekme ve onları desteklemede görmüşlerdir (İlkin, 1993:175-176). Ancak 1908'den Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam eden savaşlar, dış borçların fazlalığı, yaratılmak istenen girişimci sınıfının spekülörlüğe dönüşmesi gibi sebeplerle umulan başarı sağlanamamıştır. Meşrutiyet döneminin ekonomik ve sosyal niteliği cumhuriyet dönemini de etkilemiştir. Geleneksel örgütlenmenin yerine Avrupa örneğinde olduğu gibi tüccar ve zanaatkar örgütleri kurulmuştur (Ortaylı, 2004: 95).

6. SONUÇ

Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine dair resmi belgelerle toplumsal tarih kitapları dünle bugünün ekonomik yapı, kurumlar ve zihniyet açılarından büyük benzerlikler taşıdığını göstermektedir. Geleneksel dönemde toprağın askeri özelliğe sahip devlet mülkiyetinde olması tarım ve tarım dışında ekonomik hayatta devletin mutlak belirleyiciliğini doğurmuştur. Özel sektör ancak devletin müsaade ettiği ölçüde vardır. İlginç olan ise Tanzimat ve sonrasında Meşrutiyet

dönemlerinde ekonomik, sosyal ve siyasi hayatın yeniden düzenlenmesi de devlet adına askeri ve sivil bürokrasi tarafından gerçekleştirilmiştir. Hatta İkinci Meşrutiyet dönemi ekonomik hayatın düzenlenmesinde milli ekonomi ve milli burjuvazinin yaratılmasında İttihat ve Terakki Partisinin neredeyse zorlaması söz konusudur. Cumhuriyet dönemi sanayileşme süreci de olumlu ya da olumsuz taraflarıyla bu yaklaşımın özelliklerini taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Akdağ, Mustafa (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243-1453* (3. Basım), Tekin Yayınevi, İstanbul.

Alp, Somer “*İttihat Terakkinin Kara Kutusu Ahmet Kemal*”, www.cihanharbi.com, Erişim tarihi. 22.3.2018).

Aynural, Salih (1996), “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Esnafında Üretim Anlayışı ve Organizasyonu”, *İktisat Fakültesi Mecmuası* 46. Cilt, İstanbul.

Barkan, Ömer Lütfi (1985), Osmanlı imparatorluğunda esnaf cemiyetleri, Ömer Lütfi Barkan'a Armağan, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, İstanbul.

Cohen, Amnon (2001), *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Ekinci, Yusuf (2008), *Ahilik* 10. Baskı, Ankara.

- Er, Şükrü (1994), Osmanlı'lar Döneminde Çalışma Düzeni, *İşveren Dergisi*, cilt: XXXII, sayı:4, İstanbul.
- Faroqhi, Süreyya (2004), *Osmanlı'da Kent ve Kentler* (4. Baskı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Genç, Mehmet (2010) *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Gülmez, Mesut (1991) *Türkiye'de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)*, 2. Bası, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 236, Ankara.
- İbn, Teymiye (1989), *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe İyiliği Emretmek Kötülükten Alıkoymak*, (Çev:Vecdi Akyüz), İnsan Yayınları,İstanbul.
- İlgürel, Mücteba (1995), Acemi Oğlanı, *İslam Tarihi I*, İstanbul.
- İlgürel, Mücteba (1993), Celâlî İsyancıları maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.7, İstanbul.
- İlkin, Selim (1993), Cavid Bey maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi cilt 7*, İstanbul.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı (1997), *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi I*, İstanbul.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı (1998), *İstanbul Ahkam Defterleri İstanbul Esnaf Tarihi II*, İstanbul.

- İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı (1998), *İstanbul Külliyyatı V*, İstanbul Ahkam Defterleri Vakıf Tarihi I, İstanbul.
- Kala, Ahmet (1995), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul.
- Karakışla, Yavuz Selim (1998) “*Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu*”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, Haydar (2014) *Galata Bankerleri*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul
- Kazıcı, Ziya (1999). “Osmanlılarda İhtisab”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C. 3*, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (1999) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- Ortaylı, İlber. (2004) *Osmanlı Barışı 2*. Baskı, Ufuk Kitap, İstanbul.
- Ortaylı, İlber. (2005) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Önsoy, Rifat (1988) *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- Özbilgen, Erol (2012), *99 Soruda Osmanlı*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1999). *100 Soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Pamuk, Şevket (2005), *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820 - 1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Timur, Taner (1986), *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları, İstanbul.

Türk, Standartları Enstitüsü (2004), *Kanunname-i İhtisab-ı Bursa*, Ankara.

Ülgener, S.F (1981), *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Der Yayınları, İstanbul.

Varlık, Bülent, *1925 Bursa Esnaf Loncaları Nizamnamesi (İttihat ve Terakkinin Cumhuriyet Döneminde Yeniden Örgütlenme çabaları Üzerine Bir Deneme)*, <https://www.ejmanager.com>, erişim tarihi 26.3.2018.

Vatter, Sherry (1998), “*Şam’ın Militan tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi*” *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, İletişim Yayınları, İstanbul.